

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ УНІВЕРСАЛІЇ СМЕРТІ В «ЗИМОВІЙ ПОВІСТІ» ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА

Ольга Пуніна

Кандидат філологічних наук, доцент,
кафедра історії української літератури і фольклористики,
Донецький національний університет (УКРАЇНА),
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя 21, e-mail: punina@ukr.net
UDC: 821.161.2

ABSTRACT

Olga Punina. Artistic comprehension of category of death in «Winter story» of Oles' Ulyanenko.

In the article does the specific of artistic comprehension of category of death open up in a novel «Winter story» of Oles' Ulyanenko – sign representative of Ukrainian literature of post-totalitarian days. Literary criticism and literary-domestic materials of author enable to define semantic formants a novel, that opened out round the category of death: existentiality, incarnate idea of eventual, semantics of stepping death. Exactly these formants find the scientific reading in the article through appearance of nameless main hero-poet, by the inalienable constituent of existence of which and the adopted death. Distinctly graphic resources are designed by through reasons a novel – deadness and flashback, showing evidently category of deaths, mounted in appearance of protagonist. Death in a novel gets the row of values which unite in two lead: death as fear (key here metaphor of dead city) and death as a hope is on a revival. The last marker is marked by perception of death by a protagonist (here death is marked semantics of exceptional sharpness of existence). Development in work of Oles' Ulyanenko the category of death is acknowledged for the typical sign of poetics of expressionism.

Key words: expressionism, category of death, reason, protagonist.

У статті розкривається специфіка художнього осмислення категорії смерті в романі «Зимова повість» Олесь Ульяненко – знакового представника української літератури посттоталітарної доби. Літературна критика й літературно-побутові матеріали автора дають змогу визначити змістові форманти роману, що розгортаються довкола категорії смерті: екзистенційність, втілена ідея кінечності, семантика крокуючої смерті. Саме ці форманти знаходять наукове прочитання у статті через образ безіменного головного героя-поета, невід'ємною складовою існування якого і названа смерть. Виразально-зображальні ресурси оформлюють наскрізні мотиви роману – мертвості й спогаду, унаочнюючи універсалію смерті, вмонтовану в образ головного героя. Смерть у романі отримує низку значень, що об'єднуються в два провідних: смерть як страх (ключова тут метафора мертвого міста) і смерть як надія на відродження. Останній маркер позначає сприйняття смерті головним героєм (тут смерть позначена семантикою виключної гостроти існування). Розгортання у творі Олесь Ульяненко універсалії смерті визнано за типову ознаку поетики експресіонізму.

Ключові слова: експресіонізм, категорія смерті, мотив, головний герой.

Екзистенційний, на думку Олесь Ульяненко (див.: [7, с. 83]), роман-фантазмагорія «Зимова повість» (1989 рік написання), виходячи з критичних зауважень й авторських коментарів до нього, насамперед актуалізує універсалію смерті, розгортання якої в художньому творі визнано за типову ознаку поетики експресіонізму, що ґрунтується зокрема й на філософській теорії екзистенціалізму (див.: [6]): «[...] визначальною парою, архетипним вузлом експресіонізму є Життя-Смерть, навколо якого концентричними колами розходяться мотиви, творяться сюжети, вибудовуються концепції героїв, формуються процеси ініціації та індивідуалізації, забезпечується енергетична потужність тексту і динамічність ема-

націй есхатології й танатографії» [12, с. 42]. Так, Леонід Кононович у рецензії на «Зимову повість» зазначає, що світ твору будується на екзистенційному усвідомленні смерті. «В атмосфері роману, – продовжує критик, – розлито якусь дивну втому, такий собі щемкий сум, почуття фатальності й zarazом гостре передчуття кінця. Безіменний терорист тиняється по кав'ярнях, пиячить з безпритульними, відвідує вчорашніх соратників, – а назирці за ним іде невідступна смерть. Ідея конечності панує в цьому сюрреалістичному світі як один з його невід'ємних атрибутів» [4, с. 82] (курсив мій. – О. П.). Про художнє дослідження Олесем Ульяненком у «Зимовій повісті» психології смерті твердить і літературний психоаналітик Зборовська. Химерно-похмуру картину світу¹ роману, що став певним підсумком «“революційної” юности прозаїка» [2, с. 161], на її думку, маркує семантика крокуючої смерті (ця семантика «підкреслюється наскрізною кровавою метафорою, “червоним снігом” індивідуальних візій» [2, с. 162]), і в продовження: герой «Зимової повісті» перебуває в некрофілічному просторі смертеочікування².

Подібне трактування роману – через категорію смерті як першорядну – пропонує і сам письменник у розмові з Михайлом Бринихом, який дотримується того ж читацького підходу:

«– “Зимова повість” – спроба скласти психологію смерті: шлях головного героя видається карколомною гонитвою за смертю...

– Людина йде до мети, вона йде на край ночі, шукаючи за примарою істини, хоча вона й знає, що ніколи з тієї ночі не повернеться. Герой роману знав від початку, що загине, що має назавжди покинути місто, але виконати свою місію. Роман побудований на містичних візіях, символах – християнських, іноді – навіть бісівських [...].

“Зимова повість” разом із романами “Передчуття” і “Богемна рапсодія” утворюють своєрідний цикл, присвячений саме розкриттю психології смерті. Я пішов на край ночі, щоби дослідити смерть. Цікавий сам досвід смерті – на цьому проколовся і Селінджер, і Скот Фіцджеральд, і Гемінгвей, і я провалюся в цю безодню так само... А може, й не провалюся. Загалом – тема дуже небезпечна, хоча треба ж комусь нею займатися. Письменник, як на мене, – просто розповідач, його мета – відтворювати пережите тією силою, котра не від людей, але від Бога» [5, с. 10] (курсив мій. – О. П.).

Зазначені критикою змістові форманти роману – екзистенційність, втілена ідея конечності, семантика крокуючої смерті тощо – трансльовано через образ безіменного головного героя-поета, покликаного виконати місію звільнення своєї країни від виродженця-диктатора (з позиції Ніли Зборовської йдеться про осмислення Ульяненком національної людини через архетип абсолютної жертвовності: «віками жертвуючи собою ради вільної держави, вона зрікалася власного буття – на вітальну користь торжествуючої нікчемності» [2, с. 162]). Смерть стає невід'ємною складовою його миті-існування, що в «Зимовій повісті» прочитується на семантичному рівні за рахунок виражально-зображальних ресурсів, що оформлюють наскрізні взаємопов'язані мотиви мертвості й спогаду (пам'яті) – на

¹ На підкреслення такого бачення світу роману й у формальному плані слід навести фрагмент зі спогаду Клочка: «Десять у той же час (1993 рік. – О. П.) спілка письменників надумала видавати “Зимову повість” Ульяненка (у серії “Перша книга письменника”). Фото автора на четверту сторінку обкладинки – Ульян, на повен зріст на тлі зимового Хрещатика – художник видавництва СПУ Олег Коспа забракував – згідно з їхніми видавничими стандартами, був потрібен портрет. Взяли з паспорту. Натомість Олег попросив щось “депресивно-зимове” на обкладинку. У той час я ще мав звичку таскати з собою в кофрі пачку “свіженьких” фотографій, які тут-таки продемонстрував Олегові. “О! Це те, що треба! (розбитий пивний куваль на снігу, а поруч два чітких собачих сліди.) – Це точно передасть настрій!” Книжка вийшла навесні 1995-го» [3, с. 119].

² Цей тезис розвинула послідовниця поглядів Ніли Зборовської Надія Тендітна. Див.: [8].

початку роману ув'язнений герой напередодні розстрілу вдається до типової речі у передсмертний момент – згадок: «Він завше прокидався, коли за стінами лив дощ; дощ падав спроквола, проціджувався, немов крізь решето, напочатку схожий на мжичку, потім кривлями в'язниці торохкотіли важкі, налиті зимовою вологою краплі; тоді він підіймався, підступав до заґратованого вікна й дивився, як вода стікає в калюжі, вітер ганяє оберемки води, а понизу мертво залягало. Цей дощ нудно повторювався цілий тиждень, не подібний на осінню приреченість – приносив спогади про кущі зеленого аґрусу, облиплі квітом соняшника засмаглі жіночі литки [...]» [9, с. 5] (курсив мій. – О. П.). У контексті цього доречно звернутися до думки філософа Янкелевича, який переконаний у тому, що смерть є безпосередньою частиною життя: «Життя оповите у смерть і водночас просякнуте смертю; воно від початку і до кінця огорнуте смертю [...]. Життя мовить нам про смерть, ба більше – лише про смерть воно й мовить. Підемо далі: про що б не йшлося, в певному смислі мовиться про смерть; говорити на будь-яку тему – наприклад, про надію, – означає обов'язково говорити про смерть; говорити про біль – означає говорити про смерть, не називаючи її; філософствувати про час – означає, за допомогою темпоральності й не називаючи смерть на ім'я, філософствувати про смерть; розмірковувати про видимість, в якій поєднані буття і небуття, означає імпліцитно міркувати про смерть...» [11, с. 59].

Відхилення смертного вироку – амністія – й подальші перспективи життя ставлять перед безіменним персонажем єдину мету (місію), якій підпорядковується його майбутнє: позбавити країну від генеративного Генерала, схильного до диктаторства-насильства, що маскує під модне поняття демократії, розстрілюючи водночас студентські протести на засніженому майдані: «Це вже потім, коли студенти зламаними ляльками лежали розкидані по всьому подвір'ї, а охорона в розхристаних мундирах за ноги стягувала трупи. І тоді, вперше за стільки років, у протилежному вікні він побачив обличчя Генерала. Генералові завше бракувало зросту, й в амбразурі виднілася тільки голова» [9, с. 15]. Усвідомлення героєм-поетом того, що місія має бути виконаною, веде й до специфічного почування, коли людина переборює страх смерті (аж до її беземоційного передбачення: «Потім він зрозумів: груди давило там, де повинна влучити куля» [9, с. 8]) й сприймає її, смерть, як конститутивну складову, що міститься в теперішній миті¹.

Шлях персонажа від задуму вбивства колишнього соратника до його виконання супроводжує екзистенціал смерті в єдності зі спогадом, що виконує кілька функцій. По-перше, функцію ретардації: небажання безіменного персонажа щось згадувати («[...] пам'ять важкими ціпами вибивала з голови нові імена [...]» [9, с. 8], «І спогад не прийшов, – спогад сидів у ньому десь глибоко. Весь час» [9, с. 8], «Він знову повернувся до діда. На цей раз вже насильно, щоб не думати про те, чого не хотів згадувати» [9, с. 9] тощо) уповільнює власну смерть, адже власна смерть не сприймається доречною, доки не здійснене ключове завдання – вбивство Генерала. По-друге, функцію нагнітання: згадки про недобудовані барикади у місті, про єдину розраду самотності – Оксану, про діда й засніжений майдан зі студентами, про батька, не здатного виконувати свої обов'язки по відношенню до сина (звідси й характеристика: «[...] незрозумілий образ нещасного, гидкого чоловіка [...]» [9, с. 17]) та інше стимулюють героя-поета до виконання задуму. У підсумку смерть щодо головного героя позначена семантикою виключної гостроти існування, коли вона штовхає людину до питання про абсолютно суттєве: «Він ступав по товченому шклі: запах погарі, смалятини розпирав ніздрі, а він ішов – поверх за поверхом, міняв калейдоскопом думки, і вже наприкінці, зупинившись біля вузького більма вікна, відчиняючи червоні, з облупленою фарбою двері, – зрозумів: його загнано в цей велетенський кам'яний мішок, і єдине, чим може зарадити собі нормальна людина – це втекти; але втікають ті, що здаються, або ті, які ні на що не здатні. А йому лишається – померти. Для нього це і є не-

¹ Так смерть трактується в межах екзистенціалістської філософії. Див.: [1].

обхідністю, яка не потребувала доказів, самозречень, запевнень. [...] Та перед цим йому треба вбити Генерала. Це, єдине, певне, в житті він зробить із задоволенням. Це не буде війна. Це буде зведення особистих рахунків, як і там, у тому вольєрі, коли він слухав переламані пострілами істеричні голоси хлопчаків.

Тож треба те зробити, бо нічого не лишилося, як тільки чекати смерті, в нудній смерті – короткий відпочинок» [9, с. 17] (курсив мій. – О. П.).

Із позиції героя-поета смерть об'єкта вбивства (Генерала), як і його соратників (Леф, Кат), маркується значенням загрози, страху і покари. Саме в його ситуації, Генерала, актуальним є трактування смерті як людської неспроможності, недоцільності (на яку в романі вказує образ Жида¹): «В смерті виявляється хиткість, фундаментальна неспроможність усього того, що є людським. Аж ніяк не даючи життя, по суті своїй залишена без ґрунту, ту основу й опертя, яких їй не вистачає, вона переточує життя в дірки й сумнівні пустоти негативного смислу» [11, с. 69]. Такою конотацією позначена прийдешня неминуха смерть диктатора, що керує, до того ж, містом, в якому немає місця свободі слова, дії та духу – це підкреслює типowo експресіоністична метафора мертвого міста: «Ніщо так не руйнується, як ілюзія мертвого міста. Танки ввійдуть, і барикади вибухнуть, але це лайно із закрученими вусами зникне і з'явиться. В якій ролі?» [9, с. 19]; «І ще від самого початку він думає про неминучість смерті: власної, Генерала, всього міста. Для нього зараз не було ніякої різниці. Місто мертве. Це дійшло до нього, коли відчинилися двері з червоного дерева, і його втягнула темрява, хлюпнуло жовте світло, в носі закрутило від запаху дорогих сигар і коньяку» [9, с. 21] (курсив мій. – О. П.).

«Смерть, – переконає філософ Янкелевич, – швидше за все завершення, адже вона стає останньою подією. Смерть є кінець. Але який кінець! Нікчемний, невдалий і радше подібний на повний погром, що вінчає поразку... Буття завершується не у пишноті й апофеозі, як ноктюрн Шопена, а панікою, як фінал сонати сі-бемоль мінор. [...] Вона (смерть. – О. П.) є радше те, до чого все повертається і в що впирається у стані паніки, розгардіяшу, у відчутті краху та загальної дезорганізації організму» [11, с. 71]. Беручи до уваги цей пасаж, можна переконатися, що смерть Генерала та його помічника Ката у «Зимовій повісті» набуває саме такого вираження – нікчемність, паніка і крах стають ключовими означниками їх щезання: «І тільки він почув сухий тріск автомата – Кат зламався навпіл, упав на коліна, потім на руки, проповз кілька метрів, залишаючи кривавий слід, харкнув, відкинувся набік і покотився донизу без крику; полетів чорним згустком у червоне провалля вечора» [9, с. 54]; «Генерал упав на сідницю, дивився на маленькі долоні, червоні від чужої крові; піднімав, опускав, лупав вуглинками очей. І коли він націлився йому між перенісся, то востаннє побачив, як іграшково, дитинно блимають червоні повіки Генерала. [...]

– Болванчик, – сказав він і натиснув курок.

Генерал сіпнувся, поволі подався; хилився, осів лівим боком у пухнастий сніг; проти сонця перевернуті долоні із вижовклою кров'ю» [9, с. 63].

У випадку з безіменним героєм-поетом йдеться про смерть іншого ґатунку, ґрунт для якої підготовлено зокрема і зустріччю з жінкою, якій вдається витворити в персонажеві сподівання на життя після смерті: «Це нездійснене у передчутті тепла дає ілюзію перед вступом у вічність; і це передчуття нового зійде легким мертвим травневим снігом» [9, с. 64]. Унаочнює таку семантику вічності й образ мертвого метелика, що супроводжує поневіряння персонажа поза жіночою втіхою, – символ триєдності життя, смерті й воскресіння. Смерть, що дає надію на відродження, ознаменовує й остання сцена у «Зимовій повісті» – початку війни: поховання безіменного героя супроводжується активним людським протестом, про позитивне завершення якого свідчить алегорична розмова в структурній частині

¹ Ніла Зборовська називає цей образ дзеркалом довоколишньої недоцільності людини [2, с. 163].

P. S. про гній та нові парості пшениці на ньому. Чого, власне, й прагнулося головному герою-поету, який такою настановою близький до місії експресіоністів: зробити спробу змінити світ (див.: [10, с. 181]).

ЛІТЕРАТУРА

1. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма: Философия существования [Электронный ресурс] / Отто Фридрих Больнов; [сост. Ю. А. Сандулов]; научные редакторы: А. С. Колесников, В. П. Сальников; [пер. С. Э. Никулина]. – СПб. : Лань, 1999. – 222 с. – Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/bolnov_fil/03.aspx
2. Зборовська Н. Містична безодня у прозі Олеся Ульяненка // Феміністичні роздуми. На карнавалі мертвих поцілунків / Ніла Зборовська. – Львів : Літопис, 1999. – С. 160–178.
3. Ключко Д. Перехрестя: спогад / Дмитро Ключко // У знятому на плівку дні: Олесь Ульяненко у спогадах / упоряд. Н. Степула. – К. : Укр. пріоритет, 2012. – С. 116–127.
4. Кононович Л. Убити генерала, або Окреслений кінець революції (Олесь Ульяненко. Зимова повість: роман) / Леонід Кононович // Слово і Час. – 1994. – № 7. – С. 82–83.
5. Мандри духу з Олесем Ульяненком. На край ночі (Михайло Бриних, журнал «Україна», № 19/20, 1994 р.) // Олесь Ульяненко. Без цензури: інтерв'ю. – К. : Махаон-Україна, 2011. – С. 9–19.
6. Осьмак О. О. Експресіонізм в контексті західноєвропейської культури ХХ століття: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук: спец. 09.00.08 – «естетика» / Оксана Олександрівна Осьмак. – К., 1999. – 20 с.
7. Роман Олеся Ульяненка буде присвячений рідному Хоролу (Сергій Шебеліст, «Коло», 2005 р.) // Олесь Ульяненко. Без цензури: інтерв'ю. – К.: Махаон-Україна, 2011. – С. 82–85.
8. Тендітна Н. Некрофілічно-садистський простір роману О. Ульяненка «Зимова повість» / Надія Тендітна // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 5. – С. 130–135.
9. Ульяненко О. Богемна рапсодія: романи / Олесь Ульяненко. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – 160 с.
10. Энциклопедия экспрессионизма: Живопись и графика. Скульптура. Архитектура. Литература. Драматургия. Театр. Кино. Музыка / Л. Ришар; науч. ред. и авт. послесл. В. М. Толмачёв; пер. с фр. – М.: Республика, 2003. – 432 с.
11. Янкелевич В. Смерть; перевод с франц. Е. А. Адрияновой, В. П. Большакова, Г. В. Волковой, Н. В. Кисловой / Владимир Янкелевич. – М.: Издательство Литературного института, 1999. – 448 с.
12. Яструбецька Г. І. Динаміка українського літературного експресіонізму: монографія / Галина Іванівна Яструбецька. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2013. – 380 с.